Danilo Pejović

RUDOLF CARNAP

A filozófia névre igényt tartó intellektuális törekvések között különleges helyet foglalnak el azok, amelyek „tudományos filozófia"-ként lépnek fel. Ezek, közelebbről szemügyre véve, felfedik természettudományos jellegüket, és végül olyan kísérleteknek bizonyulnak, amelyek többé-kevésbé közel kerülnek egy nyílt antifilozófia álláspontjához. Ahol az efféle erőfeszítések egyszerűen képviselőik elégtelen intellektuális képzettségének a következményeképp jelentkeznek, ott jóindulatúan elemi filozófiai útbaigazítást kell nyújtani; de ha, némely vallási szektához hasonlóan, agresszívebb természetűek, és ha, „anti-metafizikus" kereszteshadjáratuk nevében, nem haboznak támadást indítani minden olyan nézet ellen, amely nem tisztán természettudományos, akkor határozott ellenállással kell találkozniuk, s ennek során metafizikai kiindulópontjuk primitívségét késedelem nélkül fel kell tárni. Egyszer s mindenkorra „el a metafizikával" — ez korunk intellektuális áramlataiban az efféle vállalkozások célja, s ez tulajdonképpen felesleges fáradozás, mert a metafizika, különböző okok következtében, különben is halott. Más szavakkal, a metafizika ilyenféle „cáfolatai" aligha érdemelnek valami nagy figyelmet, ha csak nem mint a tudományos babona és „*még-nem*-filozófia" esetei, ellentétben a jelenkori gondolkodás azon érett formáival, amelyek, miközben megmaradnak gondolkodásnak, „*már-nem-tiszta*-filozófiává" válnak. A „még-nem-filozófia" példáit korunkban a tudományos empirizmus, neopozitivizmus és az analitikus filozofálás különböző iskolái szolgáltatják, a legtipikusabb a *logikai pozitivizmus*.

Még mindig Carnap a legkiemelkedőbb képviselője annak a széles körben elterjedt nemzetközi mozgalomnak, amelyet logikai pozitivizmusnak (vagy logikai empirizmusnak) neveznek. Ez a mozgalom Ausztriában, Németországban és Angliában alakult ki e század húszas éveiben, a harmincas években érte el delelőpontját, és az ötvenes években fokozatosan bomlani kezdett. A mozgalom történetének legfontosabb állomása a Bécsi Kör megteremtése volt, amely Moritz Schlick (1882—1936) szemináriumából fejlődött ki 1923-ban, és 1929-ben állt elő „Tudományos Világfelfogás" (Wissenschaftliche Weltauffassung — der Wiener Kreis) című programadó kiáltványával. A Kör magja — eltekintve legkiválóbb tagjaitól, Schlicktől és Carnaptól, inkább természettudósokból állt, mint filozófusokból: Hans Hahn (1880—1934) matematikus, Otto Neurath (1882—1945) szociológus, Victor Kraft történész és Felix Kauffmann jogász; a Kör munkatársai voltak Friedrich Waissman és Herbert Feigl, valamint — megszakításokkal — Philipp Frank fizikus Prágából és Alfred Ayer filozófus Oxfordból (vö. Victor Kraft: *Der Wiener Kreis. Der Ursprung des Neopositivismus*. Wien 1950).

A Bécsi Kör szoros kapcsolatokat tartott fenn a Hans Reichenbach körüli „Berlini Kör"-rel és a lwowi, valamint a varsói logikai csoporttal, amelyhez Lukasiewicz, Ajdukiewicz, Tarski és mások tartoztak. Carnap és Reichenbach 1930-ban indították meg az *Erkenntnis* című folyóiratot, ebben látott napvilágot a logikai pozitivisták csaknem minden jelentősebb munkája. A folyóirat 1938-ig jelent meg, ekkor, az emigrációban, nevét *Journal of Unified Science*-re változtatta. A logikai pozitivisták, azonkívül, hogy egyre-másra publikálták könyveiket, az 1929-től 1938-ig tartó rövid periódus alatt nem kevesebb mint hét kongresszust tartottak Európa különböző központjaiban. A nácizmus uralomra jutása Németországban és elterjedése Európában veszélyeztette a Bécsi Kör munkáját, úgy hogy annak súlypontja fokozatosan Angliába és az Egyesült Államokba tolódott át, ahol lassanként különböző „analitikus iskolákká" vált szét.

A logikai pozitivizmus közvetlen előfutárai különböző irányzatokból jöttek, de — nem beszélve E. Mach és R. Avenarius empiriokriticizmusáról — először Ludwig Wittgensteinre és Bertrand Russellre kell utalnunk. Hozzá tehetnénk azután A. Comte „klasszikus pozitivizmusát", David Hume empirizmusát és szkepticizmusát, és, ha a gyökerekig akarunk visszamenni, a középkori angol nominalizmust. Már ez is elég lenne a logikai pozitivizmusnak az angolszász országokban végbement gyors elterjedése magyarázatául, melyekben — a köznyelv filozófiájával és különböző analitikus irányzatokkal együtt — még mindig erőteljes szellemi befolyást gyakorol.[1]

Nem lehet arról szó, hogy itt akárcsak vázlatot is nyújtsunk Carnap valamennyi, a logikai analízis szerfelett bonyolult rendszerét alkotó elméletéről, úgy amint ez az idők folyamán változott és amelyet Carnap állandóan módosított. Miközben tanításának bizonyos elemeit feladta, újakat iktatott be. Így tanításának sok tolmácsolója és követője a logikai analízis három fázisát különbözteti meg: az elsőt a valódi tudományos eszmék alkotásának teóriájában jelölhetjük meg, a másodiknak a tudományos nyelv logikai szintakszisa az alapja, míg a harmadikban szemantika járul a szintakszishoz, sőt még pragmatika is, a szemiotikának — a jelek általános tudományának — elemi részeként. Ezekenkívül megemlíthető még a szimbolikus logika, amelyet Carnap az évek során olyan magasan fejlett diszciplinává dolgozott ki, hogy külön tudományt alkot, és már egy csupán a fő alapelemeiről szóló beszámoló is külön tanulmányt tenne szükségessé.[2] Mi ezúttal azokra a központi problémákra fogjuk magunkat korlátozni, amelyek Carnap minden elméletének magját képezik, minden logikai pozitivista vitájának középpontjában állnak és leginkább jellemzőek a modern filozófiára.

Mindenekelőtt a logikai pozitivizmus főleg abban különbözik a „klasszikus" pozitivizmustól, hogy kiindulópontja nem csupán az egyén érzéki tapasztalata, hanem a *tudományos állítások* tényszerűsége, elsődlegesen *a fizika* állításainak a tényszerűsége (vö. Rudolf Carnap: *Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft. Erkenntnis* vol. II. 1931.). Ezek az állítások szavakból állnak, és különböző kijelentéseket alkotnak, amelyek nem puszta

[1] „Ez a békaperspektíva", mondja Ernst Bloch, „jó lelkiismeretet, sőt a különleges tudományosság látszatát teremtette meg a maga számára azzal, hogy pozitivizmusnak nevezte magát. Mint ilyen terjedt el Ausztriában és Lengyelországban, legújabban pedig Amerikában is, azaz olyan területeken, amelyek nem rendelkeztek saját filozófiai hagyományokkal. . . " Vö. *Subjekt-Objekt.* Zagreb 1949. 83. o.

[2] A logikai pozitivizmusról átfogóbb tanulmány: Gajo Petrović: From Locke to Ayer. Beograd 1964. 154. s köv. o.

mondatok, hanem ahhoz, hogy kijelentésekké váljanak, a logika szabályainak megfelelően kell valamit állítaniok. Következésképpen a Carnap által kiindulópontul használt egyetlen pozitív tárgy az, amely a tudomány nyelvében tényszerűen advan van, amely nyelv a tudománynak a belső és külső tapasztalatra vonatkozó bizonyos tartalmait állapítja meg. Ellentétben a többi logikai pozitivistával, Carnap igen érthetően ír, és műveit józan világosság jellemzi; így azután érthető, hogy a logikai pozitivizmusnak mint egésznek alapeszméit az ő műveiben találjuk a legvilágosabban megformulázva.

Carnap minden elmélete két alapvető tételen nyugszik, amelyek egymásnak feltételei és kiegészítései:

1. A metafizika értelmetlen, és ezért se nem igaz, se nem hamis;
2. A pozitív tudomány a világ egyedüli igazsága.

Először az első tételt fogjuk szemügyre venni, azután a másodikat, és ilyenformán rámutatunk annak lehetőségére, hogy a két tétel között nemcsak nyilvánvaló hasonlóság áll fenn, hanem különbözőség is, sőt ellentmondás, amelyet semmiféle logika sem tud kiküszöbölni.

A metafizika értelmetlensége Carnap valamennyi tételének általános premisszája, és ezt a premisszát igyekszik bizonyítani egész életműve, bár mindenkor másféle módon. A metafizika nem azért lehetetlen, mert olyan kérdéseket tehet fel, amelyeket nem lehet megválaszolni, hanem azért, mert olyan kérdéseket tesz fel, amelyek egyáltalán nem léteznek; éspedig azért nem léteznek, mert minden felfogható tapasztalaton túlmennek, csakúgy mint ahogy túlmennek az empirikus tudomány számára elérhető tapasztalaton. Ez nem kizárólag a szorosan vett metafizikai állításokra vonatkozik, azaz az olyanféle állításokra, amilyenek a hagyományos metafizikából származnak a Szókratész-előtti filozófusoktól Hegelig, hanem azokra a modern gondolkodókra is, akik bármilyen általános tételt nyilvánítanak ki a világról, vagy általában a „létre", „lényegre", „realitásra" stb. hivatkoznak, mint például Heidegger. Azonfelül Carnap a metafizikai kijelentések közé sorolja először is az ismeretelmélet egészét mint a megismerés tartalmi igazságának kérdését, éppúgy mint minden apodiktikusan megfogalmazott tudományos törvényt. Végül, a metafizika magába foglal minden axiológiát és normatív etikát és általános esztétikát is. Carnap mindezt radikálisan kirekeszti a filozófiából, és ahol egy kérdés nem tartozik a pozitív tudományhoz, ott elveti és értelmetlennek nyilvánítja:

„A metafizika területén, beleértve mindenfajta érték-filozófiát és normatív teóriát, a logikai analízis azzal a negatív eredménnyel jár, *hogy az ezen a területen tett megállapítások teljesen értelmetlenek.*" (Rudolf Carnap: *The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language.* Vö. *Logical Positivism.* Edited by A. J. Ayer, Glencoe, Illinois 1959. 60—61. o.)

Kétségkívül, ez az eljárás némi igazolást kíván, amely képes elégséges alapot szolgáltatni a filozófiának ilyen anti-metafizikus fogalmához. Carnap *a verifikáció elvé*ben fedezi fel ezt az igazolást, azaz abban a minden kijelentésre alkalmazható kritériumban, melyet az a híres megállapítás összegez, hogy „egy kijelentés értelme verifikálásának módszerében rejlik" (vö. V. Kraft: Id. mű 121—130. o.). Carnap ebben az eljárásában Wittgenstein filozófia-felfogásából indul ki, ahogy az a *Tractatus Logico-philosophicus*ban van megfogalmazva:

„Az igaz kijelentések összessége az egész természettudomány összessége. A filozófia nem tartozik a természettudományok közé." (Vö. L. Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai Kiadó. 1963. 4.11, 4.111.

Carnap filozófia-fogalma ebben a tekintetben teljes mértékben azonos Wittgensteinével: igazság vagy hamisság kizárólag a természettudományokat vagy fizikát illeti meg, egyedül ezek nyújtanak ismeretet. Minden egyéb álom, képzelődés és az értelem híján levő szavak üres játéka, amelynek talán lehet kapcsolata a magánélet birodalmával, de amely számára nincs hely a filozófiában. A filozófia *tárgyát* a természettudományok tételei alkotják, azaz olyan kijelentések, amelyek közvetlenül verifikálhatók megfigyelés vagy érzékelés útján. Ennek megfelelően a verifikálásnak két fajtája van: *direkt* verifikálás annak érzékszervi megfigyelése által, hogy „most" és „itt" valami adva van, és a kijelentések *indirekt* verfikálása, amely az érzéki tapasztalatra való fokozatos redukcióban áll. Ebből kitűnik, hogy az igazság kritériuma Carnapnál ebben az első verzióban a hagyományos empirizmus vagy pozitivizmus vonalát követi.

Ezt követően Carnap tudatára ébredt annak, hogy a verifikáció elvének ez a formulázása kérdésessé teszi minden logikai és matematikai kijelentés igazságát. Ezért a következő fázisban megkísérelte az elv kiterjesztését azáltal, hogy a kijelentések összességét három csoportra osztotta: a tudomány (fizika) kijelentései, amelyek dolgokkal foglalkoznak; a filozófia kijelentései, amelyek a természettudományok nyelvével foglalkoznak; és azok a kijelentések, amelyek a hagyományos metafizika szféráját alkotó érzékfölötti tárgyakkal foglalkoznak. Az utóbbiak kizárása után megmaradnak a természettudományok kijelentései és a filozófia kijelentései — azaz a tudományos nyelv logikája —, amelyek nem közvetlenül dolgokkal, hanem a dolgokra vonatkozó kijelentésekkel foglalkoznak, és ezen logikai kijelentések egy csoportba vonhatók a matematika megállapításaival. Ennek megfelelően Carnap a kijelentéseknek új felosztását alkotja meg, *empirikus* és *analitikus* — vagy *objektív* —, valamint *szintaktikai* kijelentésekké választva szét őket. Míg az előbbiekre a verifikáció empirikus elve továbbra is alkalmazható, az utóbbiakra nem lehet érvényes, mert ezek nem empirikus tárgyakra vonatkoznak és nem nyújtanak ismeretet, s így igazságuk kizárólag egy zárt rendszeren belüli kölcsönös összeférhetőségük és ellentmondásnélküliségük formális szabályaitól függ.

Végül a kritikusok felvetették a kérdést magának a verifikáció elvének logikai státusára vonatkozóan is, mint amely szembeszökően se nem empirikus, se nem analitikus; úgy tűnik, mintha nem forogna fenn más alternatíva, csak az, hogy ezt az elvet a metafizikai tételek közé soroljuk, ami viszont közvetlenül ellentmond az eredeti célnak: egyszer s mindenkorra kizárni a metafizikát a filozófiából. De Carnap eredeti „megoldást" talált erre is: elismeri, hogy a verifikáció elve olyan premissza, amelynek nincs sem empirikus, sem analitikus természete, ám ez az elv „hasznos hipotézisként" szolgál a kutatás számára, és ezért nem vethető el mint metafizikai, azaz mint értelmetlen.

Úgy látszik, ezzel a verifikáció elvének hatóköre ki is van merítve. Az a nehézség, amely ezen elv következetes alkalmazásából fakad, már Wittgenstein előtt tudatossá vált, amikor, összhangban kiindulópontjával, habozás nélkül értelmetlennek nyilvánította. Carnap nem volt ennyire radikális és nem hatolt el a végső következményekig, hanem megállt félúton: tudniillik, ha egy állítás kiindulópontja ellentmondásban van alkalmazásával és *vice versa*, akkor, a formális logika ismert szabályainak megfelelően, tarthatatlan, azaz értelmetlennek *kell* nyilvánítani. Ám egy ilyen következmény romba döntené a logikai pozitivisták minden arra irányuló erőfeszítésének „értelmességét", hogy a metafizikát kiküszöböljék a filozófia köréből, és feltárná, hogy

kritikai vállalkozásuk közben azt sem tudják, mit cselekszenek, úgy hogy viselniük kellene annak kellemetlen következményét, hogy látványosan bejelentett művük, amelyet, alább nem adva, a „filozófia forradalmának" kiáltottak ki, elhamarkodottnak bizonyul!

Mi hát valójában a probléma?

A probléma az, hogy Carnap nem gondolkodhat saját premisszája szerint, mivel ez alapjában tarthatatlanná és lehetetlenné tenné saját filozófiáját. Ennek az oka pedig abban a tényben rejlik, hogy Carnap képtelen megérteni az érzéki tapasztalatnak és magának a filozófiának a dialektikáját. Nem ébredt tudatára annak, hogy ő maga mit tett, azaz hogy minden empirizmus, és így az övé is, már egyfajta „metafizika", s ez olyan tény, amely nem függ ennek vagy annak a filozófusnak az akaratától, hanem magának a dolognak a lényegéből, a filozófiai gondolkodás természetéből fakad. Mert ha egy filozófiai tétel kiindulópontja túlságosan szűk vagy túlságosan sekély, akkor az eredményei sem lehetnek korszakalkotóak.

Márpedig a filozófiának mint a *tudományos* nyelv logikai analízisének tulajdonképpeni eszméjéből ez következik. Carnap első cikke az *Erkenntnis* első számában, a „Régi és új logika", szinte kiáltványként proklamálja:

„A logika már nem csupán a filozófiai diszciplinák egyike több más között, hanem nyiltan kimondhatjuk: a logika a filozofálás módszere. A logikát itt a legszélesebb értelemben vesszük. Magába foglalja a tiszta, formális logikát és az alkalmazott logikát vagy ismeretelméletet." *(Die alte und die neue Logik. Erkenntnis*, Bd. I. 1930/31. Vö.: *The Old and the New Logic; Logical Positivism. 133. o.)*

Tudományos nyelv kizárólag a fizika nyelve, és ezt kiáltották ki az *egyesített tudomány világnyelvévé*, amely kiterjed minden lehetséges empirikus kutatásra, beleértve a humaniórák és a társadalomtudományok hagyományos körének tárgyait is: ez a *fizikalizmus* alapvető tétele. Mi a helyzet akkor olyan tudományokkal mint például a pszichológia?

„. . . *minden pszichológiai tétel megfogalmazható a fizika nyelvén, . . . minden pszichológiai tétel fizikai eseményeket ír le, tudniillik emberek vagy más élőlények fizikai viselkedését.* Ez a *fizikalizmus* általános tézisének kisegítő tétele abban az értelemben, hogy a *fizikai nyelv az univerzális nyelv*, azaz olyan nyelv, amelyre minden ítélet lefordítható, . . . alapjában véve csak egyfajta tárgy létezhet — fizikai események. . ." *(Psychologie in physikalischer Sprache. Erkenntnis* Bd. III. 1932/33; vö.: *Psychology in Physical Language; Logical Positivism.* 165—166. o.)

De ezt a behaviorista radikalizmust is fokozatosan feladták. Hasonlóképpen Carnap először azt hitte, hogy a logikai analízis kizárólag a tudományos nyelv szintaxisából áll. A filozófiának az lenne a feladata, hogy a logikailag helyes ítéletek formális struktúrája számára szigorú és pontos szabályokat állapítson meg. Az empirikus és analitikus kijelentések közötti különbségnek megfelelően az utóbbiak most mint kijelentésekre vonatkozó kijelentések, azaz mint *szintaktikai* kijelentések lettek meghatározva. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy egy nyelv érvényességi körén belül maradva nem lehet olyan kijelentéseket kifejezni, amelyek erre a nyelvre vonatkoznának, hanem a tudomány logikájának mint szintaxisnak különböző szintű nyelvek rendszereként kell felépítve lennie: egy nyelvet mint tárgyat csak egy másik metanyelven lehet megvitatni, ezt megint egy másik meta-metanyelven, és így tovább *ad infinitum*. (Vö. Rudolf Carnap: *Introduction to Semantics and Formalization of Logic*. Cambridge/Mass. 1959. 3—4. o.) Ezt értette meg Wittgenstein is,

amikor tudatára ébredt annak, hogy magát a természettudományok nyelvét már nem lehet a természettudomány érvényességi körén belül megtárgyalni, hanem hogy „erről hallgatnunk kell!" Úgy látszik, Carnapnak sohasem jutott eszébe, hogy felvesse magának a kérdést, vajon a metanyelvnek ez a képződménye esetleg nem minden filozofálás természetének szükségszerű következménye-e, mely filozofálás természetének *két* szintet kell megkülönböztetnie, s ezek közül az egyiknek nem szabad empirikusnak lennie; de akkor nem az általa mindörökre holtnak hitt régi metafizika hazajáró kísértete-e minden metalogika és metalingvisztika?

Ám ha a logikai *szintaxis* az egyetlen filozófiai diszciplina, akkor az igazság sem állhat egyébben, csak az ítélet formális helyességében, akárcsak bármely grammatikában. Később, mikor Carnap előtt tudatosult ennek a felfogásnak a szűkössége, ezen a ponton is engedett, és a szintaxis kiegészítéséül bevezette a *szemantikát* vagy jelentéselméletet is a logikai analízisbe. Empirikus kiindulópontjának megfelelően azonban szemantikája sem lehet más, csak a szavak jelentésének az empirikus *szubjektív tapasztalatra* való redukciója, ami, ámbár mindig interszubjektív is, mégsem megy sokkal tovább, mint a tárgyak Mach-féle redukciója „elemeikre" vagy „érzetkomplexusaikra". Ezt Carnap maga is elismeri, és ezért „ismeretelmélete" kiindulópontját metodikai *szolipszizmus*nak nevezi (vö.: *Der Logische Aufbau der Welt)*, míg szemantikáját olyan diszciplinának tekinti, melynek az igaz ismeretet kell tartalmilag verifikálnia.

Végül, a szintaxis és a szemantika mellett a logikai analízis harmadik diszciplinájául Carnap bevezette a *pragmatikát* is, amely a szavak vagy jelek használatát a nyelv használójára való tekintettel vizsgálja, és ennyiben Carnap bizonyos fokig a pragmatizmushoz közeledik (vö. *Introduction to Semantics and Formalization of Logic*, 4. rész *The Parts of Semantics*).

A metafizika minden cáfolatának és elvetésének választ kell adnia arra a kérdésre, hogy mi a gondolkodás hosszú történetében fellelhető számos „tévedés" tényleges forrása. Carnap úgy véli, hogy a hagyományos filozófiában minden metafizikai tévedés a *szavak helytelen használatá*ból ered. Ilyenformán felújítja a régi nominalista eszmét, melyet a modern filozófiában elsőként az empirizmus atyja, Francis Bacon terjesztett elő az *idolumokról* (*idola fori* stb.) szóló tanításaiban. Hasonlóképp Carnap azt gondolja, hogy a szavakkal történő logikai visszaélés azok *pszeudo-objektivitás*ában vagy *kvázi-szintaktikalitás*ában áll. Vannak ugyanis olyan kérdések, amelyek csak látszólag beszélnek tárgyakról vagy dolgokról, és csak látszólag tűnik úgy, mintha a tartalmi beszédmódhoz *(inhaltliche Redeweise)* tartoznának, valójában azonban a formális beszédmódhoz *(formale Redeweise)* tartoznak. Ezek a pszeudo-objektum-kérdések, ezeknek nem felel meg tényleges objektum, és ezért a rájuk adott válaszoknak is fiktív jellegük van, azaz pszeudo-objektum kijelentések:

„Ezek olyan kijelentések, amelyek úgy vannak megfogalmazva, mintha tárgyakra (vagy kizárólag tárgyakra) vonatkoznának, noha valójában szintaktikai formákra vonatkoznak, azaz azon tárgyak jelölésének formáira, amelyekre látszólag vonatkoznak." Ha például ezt a mondatot vesszük: „öt nem dolog, hanem szám"; akkor ez nem objektum-kijelentés, hanem pszeudo-objektum-kijelentés, mivel látszólag az ötös számról állapít meg valamit, holott valójában ezt mondja „öt nem objektum-szó, hanem szám-szó" (vö. *Logische Syntax der Sprache*. Wien 1934. V. rész, 207. s köv. o.).

Már Russel kritizálta a logikai analízisnek Carnap-féle egyoldalú szintaxisra történő redukálását, és rámutatott arra, hogy a logikai analízis nem

merülhet ki ebben, mivel a szintaxis semmit sem mond a szó objektív jelentéséről. E kritika és Tarskinak az igazság szemantikai elméletéről írt munkáinak a figyelembe vételével Carnap később arra kényszerült, hogy feladja ezt a túlságosan szűknek bizonyuló teóriát. Saját szemantikai illúziója következtében történik az, hogy a tulajdonképpeni átalakulása során Carnap mellőzi az egész mondat *objektív* értelmét, mivel nyilvánvalóan óriási a különbség, ha egy számról mint a matematikai struktúra szimbólumáról, vagy mint egy szóról a nyelvtanban, vagy mint egy, a reális világhoz tartozó dolog objektum-jelöléséről beszélünk. Egy számnak mint a realitás struktúrájának megvan a maga *ontológiai* súlya, és így mint lényegi tulajdonságokat kifejező fogalom soha sem lehet puszta szó, mégkevésbé jel. Carnap, mintha a szavak börtönébe lenne zárva, egyszerűen nyelvi kifejezésmódokra redukálja nemcsak mindazt, ami filozófiai, hanem azt is, ami reális.

A nyelv Carnap-féle szintaktikai kritikájára és a metafizikának mint pszeudo-kijelentéseknek cáfolatára jól ismert példa található Carnapnak Heidegger „Mi a metafizika" (1929) című értekezéséről írt bírálatában.

Először Heideggernek a Semmire vonatkozó tételeivel foglalkozik:

„*Nemcsak azért van a tagadás és a nem, mert a semmi van?* . . . Mi azt állítjuk: *a semmi ősibb, mint a nem és a tagadás* . . . Hol keressük a semmit? Hogyan találjuk meg a semmit? . . . A semmit ismerjük . . . *Az aggódás a semmit nyilatkoztatja ki* . . . Ami felől és ami miatt aggódtunk, „tulajdonképpen" — semmi sem volt. Valóban: maga a semmi — mint ilyen — volt jelen . . . *Hogyan áll a dolog a semmivel?* . . . *Maga a semmi tesz nemlegessé.*" (Martin Heidegger: *Mi a metafizika.* Mai nyugati filozófia (Egzisztencializmus). Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, 1963. 23—34. o.)

Carnap úgy véli, hogy Heidegger háromszorosan szegi meg a logikai szintaxis szabályait. Első botlása, hogy a „Semmi" szót főnévként használja, holott a köznyelvben csak kopulaként használatos tagadó kijelentésekben. Heidegger második tévedése, hogy a Semmi főnevet egy olyan entitás létezésének jelölésére vezeti be, amelynek definíciója szükségképpen cáfolja őt. Végül Heidegger egy harmadik hibát is elkövet, mikor a Semmit pozitívan definiálja, mintha léteznék, ami önellentmondás, és még akkor is abszurd lenne, ha nem volna értelmetlen, mint ahogy ténylegesen az. Carnap azonban, ellentétben a korábbi antimetafizikusokkal, úgy látja, számára nem az a fontos, hogy a metafizika valamiféle „spekuláció", „tündérmese" vagy babona, hanem csak az, hogy merő nonszensz. Kijelentéseit nem lehet empirikusan verifikálni, és „ezért sem isten, sem ördög nem adhat nekünk metafizikai ismeretet" (vö. *The Elimination of Methaphysics* stb.; *Logical Positivism.* 69—73. o.).

Nem itt van a helye, hogy azt vizsgáljuk, vajon Heidegger Semmiről alkotott elméletének van-e olyan értelme, amit Carnap képtelen megragadni, hiszen az idézett szövegben Heidegger ismételten figyelmeztet arra, hogy ha a Semmiről kíván értekezni, kénytelen szándékosan megsérteni a formális logika szabályait. Azt jelenti ez, hogy a Semmit egyáltalán nem lehet megvitatni a filozófiában? Nem mondott-e ki Platóntól Hegelig sok gondolkodó reá vonatkozóan számos jelentős filozófiai gondolatot? Nincs kétség felőle, hogy Carnap és a múlt nagy metafizikusai között még a jelentésről alkotott elméletek segítségével sem jöhet létre soha filozófiai dialógus.

Már rámutattunk arra, hogy a logikai pozitivizmus kiindulópontjának megfelelően minden általánost az egyedire kell visszavezetni. Nyilvánvalóvá vált ez a verifikációs elv Carnap-féle eredeti változatában, amely szerint min-

den tudományos ismeret végső soron az érzéki észlelés közvetlen tapasztalatából származik. Ezen elmélet kiindulópontját Russellig és Wittgensteinig vezethetjük vissza, és *logikai atomizmus* néven ismeretes: minden komplex ismeret végső soron a megfigyelő individuális tapasztalatában verifikálandó, ami „atomi kijelentésekhez", „molekuláris kijelentésekhez", egyszóval „protokoll tételekhez" vezet, s ezek alkotják minden ismeret elemeit. Pl. „*X* a *T* időpontban *C* helyen volt", „*N* a *T* pillanatban *A* eseményt figyeli". Carnapon kívül ezt az elméletet támogatták a Bécsi Kör más képviselői — Neurath, Hahn és Schlick — is, ámbár ők az elemi kijelentéseket másképpen nevezték. Csakhamar azonban tudatára ébredtek annak, hogy nem lehet minden protokolltételt pontosan rangsorolni, hogy a megfigyelés gyakran tévedéseknek van kitéve, hogy a megfigyelők pszichikailag zavarva lehetnek stb., és ezért az elmélet sok javításon és korrekción ment át. Carnap előtt világossá vált, hogy ilyen kiindulás esetén minden tudományos tételnek csupán hipotetikus jellege lehet, és, ami még rosszabb, hogy általános tételeket, mint amilyenek a fizika *törvényei*, sohasem lehet a tapasztalatból levezetni. Tehát ez a dilemma merül fel: a tudományos törvények, ha a tapasztalatból vannak dedukálva, akkor csak *hipotetikusak*, mert a tapasztalat sohasem teljes térben és időben; ha azonban apodiktikusak, akkor nem lehetnek a tapasztalatból dedukálva. Hogy is állunk hát velük?

Mint *logikai konstrukciókat* fogták fel őket, és a Bécsi Körhöz közelálló Popper meghatározása szerint — olyan konvenciók, amelyek nélkül nem lehetséges tudomány (vö. Karl Popper: *Logik der Forschung; Schriften zur wissenschaftlichen Weltauffassung*. Wien 1935.).

De nem nevezte-e ezeket a tételeket Kant valaha „*a priori* szintetikus ítéleteknek", és nem tulajdonított-e nekik „szükségszerűséget és általános érvényességet"? Ám éppen ezeket nyilvánította minden logikai pozitivista lehetetlennek. Nem a valódi tudományt veszélyeztették-e hát, melynek nevében a metafizikát elvetették?

Carnap igyekezett az efféle és hasonló „radikális elméleteket" fokozatosan mérsékelni, és végül még saját merev, a nyelv reprezentatív és expresszív funkciójának megkülönböztetésére alapozott metafizika-cáfolatát is feladta. Legutóbbi műveiben elismeri, hogy az ontológia, valamiképp a kanti „transzcendentális eszmék regulatív funkciójához" hasonlóan, egyfajta „pozitív" szerepet játszik. Igen tanulságos ebben a tekintetben „Empiricism, Semantics, Ontology" című cikke, amelyben az absztrakt entitások problémáját és szemantikai használatuk lehetőségét tárgyalja „nominalista kételyek legyőzésének" céljából. Továbbra is úgy véli, hogy „egy ilyen nyelv használata nem vonja maga után a platónikus ontológia elfogadását, hanem teljes mértékben összefér az empirizmussal és a szigorúan tudományos gondolkodással", mégis azt ajánlja nekünk, hogy „legyünk óvatosak állításainkban, kritikusok felülvizsgálásunkban, de toleránsak a nyelvi formák engedélyezése tekintetében" (vö. *Meaning and Necessity* 2. kiad. Chicago 1956. 206 és 211. o.).

Akkor hát mire ez az egész hűhó a „metafizika végleges lerombolása" körül? Eltekintve attól a ténytől, hogy a modern *Ganzheitspsychologie* tudományosan megcáfolta az asszociatív pszichológia elemi individuális érzetek létezéséről szóló naturalista tézisét, a modern fizika még világosabban megmutatta, hogy a Carnap és a Bécsi Kör által képviselt tudománylogika legjobb esetben is csak a klasszikus fizika konstellációjának felel meg, ahol a szubjektum meg tud figyelni egy objektumot, és ezek egymástól ontológiailag

és ismeretelméletileg különböznek. Azon követelmény, hogy minden tételnek egy teljesen meghatározott jelentéssel kell rendelkeznie, csak akkor elégíthető ki, ha a tétel fogalmak és axiómák tökéletesen zárt rendszeréhez tartozik; és ez annyit jelentene, hogy a világban végbemenő fizikai történések totalitását végig előre láttuk. Pontosan ez nem áll, mióta Heisenberg felfedezte a határozatlansági relációt, és ezért Heisenberg a logikai pozitivizmust idejétmúlt logikai tannak tekinti, amely a newtoni mechanika kategóriáin nyugszik és nem veszi figyelembe a természettudományok fejlődését:

„Példaként valaki előhozhatja a kvantumelméletből ezt a problémát: ‚Milyen az elektron pályája az atommag körül?' Ám a matematikai logikából kifejlődött pozitivista séma egészében túlságosan szűk volna egy olyan természetleírás számára, amely még mindig csak pontatlanul meghatározható szavak és fogalmak használatára kényszerül" (vö. Werner Heisenberg: *Physik und Philosophie.* Frankfurt/Main 1959. 64. o.).

Ez azt mutatja, hogy a modern tudomány semmiképp sem kedvez Carnap logikai modelljének, és ezt *tudományosan* elavultnak tekinti. Úgy látszik, ezzel magyarázható az a tény, hogy Carnap és követői *minden* tételüket finomították, és igyekeztek ezeket a tudományos tényekhez igazítani. Másfelől azonban egyetlen fizikusról sem tudunk, aki a Carnap-féle szimbolikus logikát használta vagy ennek segítségével bárminő említésre méltó tudományos felfedezést tett volna.

Carnap alapvető tévedése, úgy látszik, abban áll, hogy egyáltalán nem képes annak tudatosítására, hogy tudomány mint olyan csak bizonyos általános tételek elfogadása esetén lehetséges, melyek lényegében túlmennek minden tapasztalaton, ámbár nem szükséges *eo ipso* a transzcendentális metafizikához tartozniuk. Ezek az általános tételek *ontológiai természetűek*, és az ember világban való egzisztenciájának kategoriális struktúráin nyugszanak. Ez az egzisztencia nemcsak tudományos, hanem szélesebben megalapozott jelleggel bír, s a tudomány a dolgokkal való emberi találkozásnak csupán egyik lehetőségeként fakad belőle. Kizárólag a tudomány „alkalmazása"-e például a technológia, nem is beszélve az inter-humán kapcsolatok struktúrájáról, az ember társadalmi-történeti egzisztenciájáról, szerelméről, örömeről és bánatáról, a művészi alkotásról, és végül az egészre irányuló alapvető nézőpontjáról — a filozófiai gondolkodásról?

Mindezt, úgy látszik, Carnap alig sejti, de az újabb analitikus iskolák levonták a tanulságot a Bécsi Kör felbomlásából, és ezért nagyobb megbecsülést tanúsítanak a „köznyelv" iránt. A filozófia olyan tudományos eszméje, mint a Carnapé, nem tud elképzelni semmilyen más nyelvet, csak a klasszikus fizika és az Einstein-féle relativitáselmélet tudományos nyelvét. Ebből az illúzióból indul ki ez a fajta filozófia, mikor a tudományos nyelvet használja minden más nyelv mércéjéül, és ha az nem illik bele teljesen *a priori* sémájába, egyszerűen elveti, mint „értelmetlent"!

Azonkívül az *analízis* a filozofálás egyetlen módszereként túlságosan korlátozott is ahhoz, hogy túlmenjen az individuális tényeken, és a tények *tényszerűségének* a kérdését sem tudja felvetni, mert ez már túlmegy a tény puszta egzisztenciáján. Az analízis megfelelő módszer a matematika és a szimbolikus logika, de nem a filozófia életbevágó problémái számára: a *szintézisig* nem tud eljutni, és ezért, bár mindent le tud rombolni, de nagyon keveset épít. Ebben rejlik a Carnap-féle logikai pozitivizmus és a hasonló típusú analitikus filozófiák csődjének végső oka: semmiféle kvantifikáció sem tudja meg-

fosztani a gondolkodást attól a sajátját képező, tőle elválaszthatatlan minőségétől, amelyet nem lehet számokban kifejezni, és a logika matematizálása sem képes a filozófia lényeges problémáit kimerítően megválaszolni.

Carnap a nyelvet mindig mint kizárólag olyan eszközt tárgyalja, amelyet bárki, tetszés szerint, önkényesen is használhat, feltéve ha ezt következetesen teszi. De mi a helyzet akkor, ha a nyelv valami nyelvfelettit fejez ki, valamit, ami eredetileg a szavak mögött áll mint a fogalom ontológiai jelentése, és a fogalom mögött mint makacs dolgok és lényegi struktúráik, azaz a létük? Carnap képtelen áthidalni a szavak mint üres jelek és a realitás teljessége közötti szakadékot, amely realitás semmiesetre sem amorf massza, hanem a történelem és természet önmagában artikulált és strukturált, és az ember produktív gyakorlatában egyesített világa.

Hegel a *Fenomenológiá*jában feltárta az empirizmusnak saját premisszáival szembeni vakságát, mikor műve első fejezetében az érzéki bizonyosság dialektikáját nem mint tudást, hanem mint *vélekedést* írta le:

„Ha azt mondom, *ez az itt, most* vagy egy *egyes*, akkor azt mondom, *minden ez, minden itt, most, egyes* . . . Ha a tudománytól azt követelnék mint próbakövét, amely mellett éppenséggel nem tudna kitartani, hogy úgynevezett *ezt a dolgot* vagy *ezt az embert* levezesse, konstruálja, a priori megtalálja, vagy akárhogy is akarjuk ezt kifejezni, akkor méltányos, hogy a követelmény *megmondja*, melyik *ezt* a dolgot vagy melyik *ezt* az ént gondolja; ezt azonban lehetetlen megmondani." (Hegel: A szellem fenomenológiája. Akad. Kiadó, 1961. 60. o.)

Ez a hegeli kritika mindenfajta empirizmus legbensőbb lényegére tapint azzal az ellenvetésével, hogy az empirizmus nem tudja kifejezni azt, amit szeretne, és így végül is, ahogy Wittgenstein megmutatta, hallgatni kénytelen, és agnoszticizmusba, szkepticizmusba vagy rezignált miszticizmusba kell esnie. Ha, azonkívül, figyelembe vesszük, hogy Carnap sohasem beszél észlelt dolgokról, hanem csak szavakról, melyek önmagukban véve még nem fogalmak, úgy annál rosszabb ránézve.

Így a metafizika cáfolatának immanens dialektikája lehetővé teszi a „metafizika" számára, hogy minden lépésnél bosszút álljon, mivel filozófiailag nem haladták meg, hanem egyszerűen csak szavakban vetették el. Az a megállapítás ugyanis, hogy „a tudomány a világ egyedüli igazsága", nem tudományos, hanem metafizikai megállapítás. Már a köznapi nyelv magába foglal egy meta-empirikus, azaz transzcedentális dimenziót, és enélkül nemcsak a filozófia, de a mindennapi érintkezés is lehetetlen lenne. Más szavakkal: ha a „metafizikát" ebben az összefüggésben, egyszerűség kedvéért, a meta-empiriára redukáljuk, világossá válik, hogy a nyelv ezen másik dimenziója nélkül lehetetlen lenne a közönséges beszéd, a tudomány, sőt bármely nyelv logikai analízise is. Ebből tehát az következik, hogy minden tudomány önmagában már egy sajátos meta-logika, sőt „meta-fizika", mert tudomány-fölötti, ontológiai alapokon kell nyugodnia, ami másfajta tapasztalatot is megkíván, nemcsak az empirikusat.

Nem teszi ez radikálisan kérdésessé a carnapi filozófia alapvető tételét, miszerint minden metafizika értelmetlen, mivel a tudomány a világ egyedüli igazsága? Carnap törekvései bizonnyal abból a helyzetből fakadnak, amelyet a metafizika végleges lehanyatlása idézett elő a német idealizmus összeomlása óta. Ennek a bomlási folyamatnak egyik melléktermeke a pozitivizmus és neopozitivizmus. De a metafizika halála még nem a filozófia halála, mely filozófia

tudatában van annak, hogy ez a perspektíva a gondolkodás számára új utakat kínál, s ezek a tulajdonképpeni filozófián túlra, intellektuális és tényleges áttörésként a világ feltáratlan titkai felé vezetnek.

Carnap kísérlete, hogy a filozófiát a logikai analízisre redukálja, bizonyára hozzájárult a fogalmak logikai tisztázásához, bizonyos problémák magyarázatához, és új kalkulusok felfedezéséhez egy speciális tudomány — a szimbolikus logika — területén, mely a távirányítás, az elektronikus számológépek és a kibernetika technikájának elméleti bázisául szolgál. Munkássága valószínűleg ezen a területen tette a legnagyobb szolgálatot. De Carnap azzal, hogy minden lényeges problémát eltávolított a filozófiából, bizonyára még nem oldotta meg azokat, hanem csupán szóbelileg biztosította semlegesítésüket, tehát a filozófiát a pozitivitás világával helytelen módon békítette össze. Ez a „világgal való leszámolás" semmiképpen sem tud eljutni addig a forrásig, amelyből velünk együtt, akik tudatosítjuk ezt, eredetileg mind a mi világunk, mint a közös emberi egzisztencia horizontja, mind a nyelv mint ezen történeti világról való gondolkodás tér-időbeli artikulációja létrejött. A világ játéka elérhetetlen marad minden nyelvi játék számára.

РУДОЛЬФ КАРНАП

Данило Пейович

Работа посвящена критическому исследованию одной из наиболее типичных антиметафизических тенденций философии нашего времени — логического позитивизма, в связи с анализом деятельности его выдающегося представителя, Р. Карнапа. Коротко изложив историю направления и его философские предпосылки, автор исследует развитие мыслей Карнапа и два основных положения его теории (1. метафизика не имеет смысла, 2. наука — единственная истина мира). Автор показывает, что эти положения противоречат друг другу. С одной стороны, эмпиризм (например, принцип верификации) не может не носить метафизического характера, с другой стороны, сама наука требует учета онтологических отношений, которые должны были бы быть устранены с помощью логического эмпиризма.

RUDOLF CARNAP

by D. Pejović

The study analyzing the oeuvre of Rudolf Carnap, an outstanding representative of logical positivism, examines the trend, one of the most typical among the anti-metaphysical tendencies of the philosophy of our age. After giving a brief sketch of the philosophical pre-history of the movement he examines the development of Carnap's thoughts and also the two fundamental theses of his theory: 1. metaphysics is senseless; 2. science is the only truth of the world. He proves that the two theses contradict: on one hand empiricism (e.g., the principle of verification) cannot avoid the metaphysical nature, while on the other hand science itself requires taking into consideration the ontological aspects refused by logical empiricism.